UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De geschikte natuur : theorieën over natuur en kunst in de verzameling van zeldzaamheden van Simon Schijnvoet (1652-1727)

van de Roemer, G.M.

Publication date
2005

Link to publication

Citation for published version (APA):
van de Roemer, G. M. (2005). *De geschikte natuur : theorieën over natuur en kunst in de verzameling van zeldzaamheden van Simon Schijnvoet (1652-1727)*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam]. in eigen beheer.

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:12 9月 2026

HOOFDSTUK 3

'KABINETTEN DER OPENBARINGEN'

Religieuze motieven van verzamelaars in de omgeving van Schijnvoet

Toen Schijnvoet al hoogbejaard was deed de dichter Claas Bruin hem een dichtbundel cadeau. Bij deze gelegenheid schreef de schenker een vers waarin hij zijn hoop uitsprak dat het boekje een plek zou vinden in Schijnvoets verzameling.[213] Bruin gaat in op het effect dat de bijeengebrachte objecten op de beschouwer zouden hebben en doet daarbij een uitspraak die, zoals ik in dit hoofdstuk zal betogen, van belang is voor de interpretatie van de verzameling van Schijnvoet en die van zijn tijdgenoten: de objecten zouden in staat zijn de bezoeker ontzag voor de Schepper bij te brengen en zodoende functioneren als een goede remedie tegen atheïstische opvattingen. Bruin dichtte hoe men in Schijnvoets *kunstzaal* kon dwalen, met het oog langs schelpen en mineralen ...

... om den Opperheer
In zijn Schepselen te ontdekken,
't Geen tot Stichting kan verstrekken
Voor 't Aandachtige gemoed,
't welk door ydele Schijn, geen Voet
Aan het Ongeloof wil Geeven,
Om Gods magt te weder streeven[214]

Met behulp van een aardige woordspeling op Schijnvoets naam drukt Bruin uit hoe de rariteiten in de kabinetten als middel konden fungeren om het geloof in de macht van de Schepper aan te wakkeren. Dergelijke religieuze uitspraken werden veelvuldig gebezigd in de lofprijzingen op collecties, maar over het belang hiervan lopen de meningen uiteen. In hoofdstuk 1 werd stilgestaan bij de discussie die onder verzamelhistorici gevoerd wordt over het relatieve belang van de verschillende verzamelmotieven. Binnen deze discussie vormt het religieuze motief een belangrijk twistpunt. Ruwweg lijken hier twee standpunten diametraal tegenover elkaar te staan.[215] Aan de ene kant zijn er historici die in de religieuze natuurbeleving één van de belangrijkste drijfveren zien achter het verzamelen in de zeventiende en achttiende eeuw. De gedachte dat men God via zijn schepping beter kon leren kennen zou voor de verzamelaars een belangrijke stimulans gevormd hebben om meer kennis te nemen van de natuur. Deze onderzoekers wijzen op de intrinsieke verwevenheid van natuurwetenschap en religie en nemen aan dat de opmerkingen van de verzamelaars voortkwamen uit een doorleefd, religieus gevoel voor de natuur, dat uit de aard der zaak ook richting gaf aan het verzamelen van *naturalia*.[216]

Er zijn echter ook historici die een andere mening zijn toegedaan. Zij staan sceptisch tegenover de vrome uitspraken van de verzamelaars en zien deze vooral als pragmatische legitimeringen: de personen in kwestie zouden met grote regelmaat godsdienstige kanttekeningen bij hun geschriften geplaatst hebben om zo een eventuele beschuldiging van

---

[213] Het gedicht wordt bewaard in het *Stamboek* van Schijnvoet in het Rijksprentenkabinet. Zie over Bruin: Konst 1997.
[214] *Stamboek*, katern 3.
[215] Dit werd bijvoorbeeld duidelijk tijdens het symposium 'Collecties en kennis' dat in april 1997 in het Amsterdams Historisch Museum werd gehouden en handelde over het verzamelen en documenteren van de natuur tussen 1550 en 1800. Deze bijeenkomst werd georganiseerd door de werkgroepen 'Verzamelen' en 'Natuurbeelden' van het Huizinga Instituut met medewerking van het Amsterdams Historisch Museum. De tegengestelde menigingen, die ik in dit hoofdstuk nog zal behandelen, werden hier met verve verwoord. Zie ook: Van de Roemer 1998.
[216] Onder andere de wetenschapshistorici Klaas van Berkel en Eric Jorink zijn deze mening toegedaan. Zie bijvoorbeeld: Berkel 1992; Jorink 2004.

ongezonde nieuwsgierigheid of verwerpelijke hebzucht te ontlopen. Zo wekten zij de indruk nobele motieven te hebben en namen zij eventuele criticasters de wind uit de zeilen. Eerder zagen we al dat Jaap van der Veen het religieuze motief van ondergeschikt belang achtte en dat de vrome uitlatingen door hem en Roelof van Gelder getypeerd werden als 'gemeenplaatsen', daarmee een beeld oproepend van woorden die vrij vanzelfsprekend en haast onbewust uit de pen vloeiden.[217]

Dat deze opmerkingen als gemeenplaatsen worden getypeerd wordt misschien begrijpelijk als we bedenken dat al eeuwenlang schrijvers, dichters, onderzoekers en verzamelaars zich voortdurend in godsdienstige zin hebben uitgelaten over de natuur.[218] Maar dit wil niet zeggen dat de uitspraken daarmee inhoudsloos werden of dat zij voor de onderzoeker geen waardevolle informatie zouden bevatten. Het spreekt immers vanzelf dat met het verstrijken van de tijd de connotaties van gelijkluidende frasen veranderden. Het is juist het specifieke, tijdsgebonden karakter van deze uitspraken dat in dit hoofdstuk centraal zal staan. Onderzocht wordt of het mogelijk is te achterhalen welke gedachten bij Schijnvoet en zijn tijdgenoten een rol hebben gespeeld, wanneer zij verwezen naar de religieuze bewijskracht van de objecten in hun verzamelingen.

De uitspraken kunnen alleen naar waarde geschat worden als eerst kennis wordt genomen van de context waarin zij genoteerd werden, en daarom is het noodzakelijk uitvoerig in te gaan op de destijds courante denkbeelden over de natuur en de schepping. Dit brengt mij tot het tweede doel van dit hoofdstuk. Naast een genuanceerde afweging van de religieuze uitspraken van de verzamelaars en hun bezoekers – en daarmee van de religieuze motivatie achter het verzamelen - zal in dit hoofdstuk eveneens een overzicht gegeven worden van de belangrijkste denkstromingen die zich in de tijd van Schijnvoet deden gelden. Dit heeft niet tot doel het 'wereldbeeld' van Schijnvoet te reconstrueren, maar eerder om de kaders aan te geven waarbinnen zijn gedachten bewogen kunnen hebben. Door de uitspraken van de verzamelaars tegen een achtergrond van de toenmalige debatten te plaatsen zullen zij meer reliëf krijgen. Bovendien zal dit overzicht van de verschillende denkrichtingen dienen als

---

[217] Zie hoofdstuk 1, pagina 17. Elders benadrukt Van Gelder overigens wel het belang van het religieuze motief. Zie: Van Gelder 1993, 138: 'Een religieus motief, zeker in de natuurhistorische collecties, heeft bij veel verzamelaars onmiskenbaar een rol gespeeld'.

[218] Enkele belangrijke vertolkers van deze gedachte zijn Plato, Augustinus en, dichter bij huis, Calvijn en Cats. Plato legde in zijn *Timaeus* uit hoe de Demiurg zijn schepping met wiskundige regelmaat uitwerkte. Augustinus verwoorde in zijn psalmcommentaren de gedachte dat men in het Boek der Natuur kennis kan nemen van de Schepper. Zie: Van Berkel 1998, 8 & 267-275. Dezelfde gedachte werd door Calvijn onder woorden gebracht in zijn psalmcommentaren; zie hierover: Balke 1976. Recent is gewezen op het belang van deze opvattingen voor de landschapsschilderkunst en het natuuronderzoek in de Republiek. Zie respectievelijk: Bakker 2004, Jorink 2004.

basis voor de verkenningen van de theoretische achtergronden van Schijnvoets verzameling in de volgende drie hoofdstukken. Om meer greep op de zaak te krijgen zal ik dit hoofdstuk echter beginnen met een aantal voorbeelden van uitspraken die hier ter discussie staan, afkomstig uit de omgeving van Schijnvoet.

"DE VROOMEN TOT EEN VREUGD, EN D'ATHEIST TEN SPOT"

Bij een nadere beschouwing van religieus getinte uitspraken naar aanleiding van verzamelingen wordt duidelijk dat zij meer behelzen dan obligate plichtmatigheden. Het blijkt namelijk dat de schrijvers met hun apologetische pennenvruchten dikwijls een specifieke groep op het oog hadden. Een voorbeeld hiervan is te vinden in een gedicht op het mineralenkabinet van Schijnvoet, dat in 1696 geschreven werd door de dichter Abraham Bogaert. Net als Bruin benadrukt ook hij de stichtende werking die van Schijnvoets verzameling uitging. Hij stelt dat de stenen in het kabinet – evenals Schijnvoets deugdzame spreuken in zijn *Kortbondige Zinspreuken en Zeedelessen* - de beschouwer zullen sterken in diens christelijk geloof en de 'stouten vezelaar' (overmoedige uitpluizer) het schaamrood naar de kaken zullen doen stijgen. Hij geeft ook aan welke personen bij aanschouwing van het kabinet op andere gedachten zouden moeten komen:

> Alwyze Schepper, die de weerelt schiep uit niet,
> Wie kan uw almacht in uw wonderen beseffen?
> Laat gy uw blixemenen den Spinosist niet treffen,
> Die stout uw Godtheit durft ontkennen ...[219]

[219] Bogaert 1723, 389. Het gedicht vervolgt met:
'... en de ziel
Aan 't lichaam bindt, wier waarde uw alziende oog beviel,
En uitslaat, om den mensche uit uwen schoot te rukken,
De Godtsdienst noopt de ziel tot moort en gruwelstukken;'
Het gedicht eindigt met de regels (p. 392):
'Godts almacht, die zich van geen mensche doorgronden laat,

Beeldend vergelijkt de dichter hier de flonkerende stenen in het kabinet met bliksemschichten, waarmee de Schepper de afkeurenswaardige individuen, die zijn macht in twijfel trekken, zal treffen. Dat hij ze als 'spinozist' betitelt is een belangrijke aanwijzing, waarop later in dit hoofdstuk nog uitvoerig zal worden teruggekomen.

Dergelijke pogingen om een bepaalde categorie mensen op andere gedachte te brengen keren herhaaldelijk terug in de geschriften van de verzamelaars.[220] Zo vertelt de damasthandelaar Levinus Vincent[221] (1658-1727) in het voorwoord van de catalogus van zijn verzameling, *Wondertooneel der Nature* (1706), dat het hem was opgevallen dat de voorwerpen in zijn kabinet een positieve uitwerking hadden op het gemoed van de bezoekers. Twijfelaars aan God werden volgens hem zelfs op het rechte pad gebracht. Als we Vincents woorden mogen geloven, zette hij het arbeidsintensieve werk voort om het geloof van de vromen en rechtzinnigen te versterken en om 'den onredelyken en ongoddelyken oorzaak [te] geeven tot eerbied aan en erkentenisse van den Schepper'.[222] Aldus geformuleerd kreeg Vincents verzameling zelfs een uitgesproken religieuze functie toegeschreven.

Eenzelfde gedachte wordt verwoord door de drukker François Halma, een goede bekende van Schijnvoet. In 1705 (hetzelfde jaar waarin hij met behulp van Schijnvoet *D'Amboinsche Rariteitkamer* uitgaf) schreef Halma een lofdicht op Vincents collectie. Hierin keert hij zich onomwonden tegen een groep mensen die naar zijn mening God onteren en het 'gemoed verkrachten'. Hij noemt hen 'monsters', 'atheïsten' en 'een verwaand geslacht'. Halma is net als Vincent ervan overtuigd dat de zeldzaamheden in het kabinet een positieve uitwerking zullen hebben op de toeschouwer en ziet de torren, vlinders, eieren, en andere zaken als een probaat middel om deze dwalende geesten de macht van de Schepper bij te

---

Den stouten vezelaar in 't schaamroodt aanzicht slaat,
Gelyk uw Spreuken, vol van Pinxtervuur, verdedigen
Doch wilt gy 't waar gebruik dier dingen niet beledigen,
Beschouwtze eerbiedig Godt ten pryze, erken zyn hant
En almacht, die ons blykt in 't nietig stof en zant..'

[220] Zie voor meer voorbeelden: Van de Roemer 1998.

[221] Schijnvoet heeft Vincent zeker gekend. Hij gebruikte Vincents collectie voor de voorbereidingen van *D'Amboinsche Rariteitkamer* en noemt hem meerdere malen in de noten. Zie: Schijnvoet in Rumphius 1705, 73, 86, 107, 112 en 318.

[222] Vincent 1706, 23. Vincent schrijft: 'zo hebbe (ik) veeltyts bevonden, dat het vertonen der zelve, aan veele eene byzonderen opwekkinge tot een erkentenisse van den Almagtigen, in hunne gemoederen, heeft te weege gebragt (...) En dewyl ik oordeelde, dat deeze uitwerkinge van goede nuttigheit en heilzaam gevolg konde zyn, zo hebbe ik my meer en meer tot verder opbouw van dit groote werk bevlytigt, om dit, zo veel de gelegentheit toelaat, in 't licht te brengen, en den Toegenegenen te doen zien, de heerlykheit en almagt des grooten Scheppers van het Heel-Al, niet twyfelende, of het zal aan alle vroomen en rechtzinngen, die deeze wonderen hebben beschouwt, of by gelegenheit zullen beschouwen, een byzondere vergenoeginge in 't gemoet verwekken en den onredelyken en ongoddelyken oorzaak geeven tot eerbied aan en erkentenisse van den Schepper en onderhouder van al het zichtbaaren, en onzichtbaare, door zyne onbepaalde magt geschapen.' Zie hierover ook: Van Gelder 1992a, 35.

brengen. Volgens de drukker was het kabinet van Vincent 'De vroomen tot een vreugd, en d'Atheist ten spot'.[223]

Een laatste voorbeeld komt uit de pen van de koopman en verzamelaar Christoffel Beudeker (1675-1756), voor wie Schijnvoet de tuin van de buitenplaats Soelen had ontworpen.[224] In het gedicht *De sprekende konstkamer* behandelt Beudeker naar aanleiding van zijn eigen collectie een aantal facetten uit de maatschappelijke en de natuurlijke historie.[225] Het zevende hoofdstuk draagt de veelzeggende titel 'Wonderen der Natuur tot Overtuiging der Ongodisten' en hierin laat hij zijn schelpen de macht van de 'Opperschepper' als het ware uitroepen. Illustratief hiervoor is zijn beschrijving van de wenteltrap (*Epitonium scalare*).[226] Deze kostbare schelp was onder verzamelaars zeer gewild vanwege zijn kwetsbare uiterlijk en zijn bijzondere architectonische vorm. Het lichaam van de schelp bestaat uit ongeveer acht losse windingen die door dunne, witte verbindingen bij elkaar worden gehouden. Naar aanleiding van deze ingenieuze constructie richt Beudeker zich vol vuur tot de 'ongodist' en vraagt hem verontwaardigd hoe hij staande kan houden dat dit kunstwerk van de natuur tot stand is gekomen zonder het beleid van een wijs en almachtig Schepper:

---

[223] Halma in Vincent 1727, 4-7. Het gedicht werd om onduidelijke redenen pas in de catalogus van 1727 opgenomen. Halma dicht:
'Waar zyn nu Monsters, die de Godtheit stout onteeren,
Met Godtverzaking, tot verkrachting van 't gemoedt?
Zy koomen 's hemels magt uit Tor en Vlinder leeren,
Of uit een vogelei en 't versche jong gebroedt,
Zeg my, verwaant geslacht, zoo listig, zoo beslepen:
Maar die ontkennen durft dat 's Heeren hooge handt
't Heeleal in weezen bragt: hoe hebt gy ooit begrepen
Dat immer mensch of dier op d'aarde werdt geplant (...)
Wie lust en liefde heeft, tot 's Scheppers wonderwerken,
En tragt in 't rein gemoed 't geloove te versterken,
Die koom, beschouw, en zie veel wonderheden van God,
De vroomen tot een vreugd, en d'Atheist ten spot: [cursivering BvdR]
Begryp en zie wat Lugt, wat aarde en d'afgronds schatten,
(Van God geschapen) hier in een gezigt omvatten.'

[224] Zie hoofdstuk 2, pagina 34.

[225] Het gedicht werd in 1748 gepubliceerd, maar werd eerder geschreven. Beudeker meldt dat hij door zijn drukke werkzaamheden niet eerder tot publicatie was overgegaan. Zie 'Voorberigt' in Beudeker 1748.

[226] De wenteltrap was zeer zeldzaam in de zeventiende en achttiende eeuw. Rond 1705 was er in Holland maar één exemplaar te vinden en wel bij Johan de la Faille in Delft. Voor de schelp werd tot aan f 500,-- geboden. Zie Schijnvoet in Rumphius 1705, 161.

Wie heeft dit Konststuk uitgevonden?
Zeg Ongodist! dan Hy alleen,
Die alles schiep: Hy gaf hen 't wezen.
Kunt ge uit die dieren, een voor een,
Dan niet alleen een Almacht leezen?[227]

ORTHODOXEN, RADICALEN EN GEMATIGD VERLICHTEN

Uit de aangehaalde teksten blijkt dat de schrijvers een bepaalde groep mensen op het oog hadden die zij bestempelden als 'ongodist', 'atheïst', 'spinozist', 'onredelijken' en 'ongelovigen'. Hoewel de benamingen duidelijk in een bepaalde richting wijzen, is het niet eenvoudig deze groep nader te specificeren. De termen verwijzen naar een heterogeen gezelschap van 'andersdenkenden' die de gemoederen danig bezighielden in de late zeventiende en de vroege achttiende eeuw. Juist in de periode waarin bovenaangehaalde citaten werden genoteerd werd heftig gedebatteerd over allerlei nieuwe filosofische en natuurwetenschappelijke inzichten die in de loop van de zeventiende eeuw hun intrede hadden gedaan. Deze noviteiten werden door velen als een bedreiging beschouwd, terwijl anderen er juist veel heil van verwachtten. In *Radical Enlightenment* (2001) schetst Jonathan Israel een gedetailleerd beeld van deze discussies en zijn studie maakt het mogelijk de uitspraken van de verzamelaars beter te plaatsen.

Aan de hand van talrijke bronnen laat Israel zien hoe Europa in de tweede helft van de zeventiende eeuw meer in de ban raakte van de strijd tegen de radicale, verlichte ideeën.[228] Hij illustreert hoe het atheïsme in de laatste decennia als een algemeen dreigend gevaar werd beschouwd en hoe de strijd hiertegen de oude controverses tussen de diverse confessionele geloofsrichtingen - die met name in de eerste helft van de zeventiende eeuw in de Republiek

[227] Beudeker 1748, 160-161.
[228] In zijn boek reageert Israel op Paul Hazards *La crise de conscience européenne, 1680-1715* (1935), dat lang als standaardwerk gold op dit gebied. Zijn ideeën zijn echter niet nieuw. Voorheen trok Margaret Jacob vergelijkbare conclusies; zie: Jacob 1981.

zo bepalend waren geweest - naar de achtergrond drong.[229] Israel geeft een rijk en veelzijdig overzicht van de verschillende debatten die in het kader van deze overkoepelende strijd in de Europese landen gevoerd werden. Bovendien illustreert hij hoe de actuele vraagstukken niet beperkt bleven tot de intellectuele elite, maar in alle geledingen van de maatschappij besproken werden: van koffiehuis tot universiteit en van katheder tot kansel werden met verve meningen geuit en verdedigd.

Om de verschillende partijen overzichtelijk in kaart te brengen, onderscheidt Israel drie groepen.[230] Aan de ene kant stonden de 'radicaal verlichten' die vol waren van de recent ontdekte filosofische en natuurkundige vondsten en deze inzetten om kritiek te leveren op traditionele denkbeelden en oude maatschappelijke structuren. Met een blind vertrouwen in de rede en een beroep op de Nieuwe Filosofie (waarmee over het algemeen naar de niet-aristotelische en, meer specifiek, de cartesiaanse filosofie werd verwezen) plaatsten zij vraagtekens bij alle conventionele opvattingen over geloof, kennis en maatschappij. Lijnrecht hiertegenover stonden de 'orthodoxen', die de aantrekkingskracht van deze nieuwe denkbeelden met angst zagen toenemen en dikwijls vreesden voor hun eigen posities. Zij deden hun uiterste best om de oude geloofswaarheden en maatschappelijke structuren te waarborgen en betitelden hun tegenstanders als 'ongodist', 'atheïst' of 'spinozist', ongeacht of dezen dit ook werkelijk waren of niet. Tussen deze twee kampen in stond een derde groep die Israel aanduidt met de term 'gematigd verlichten'. Zij stonden open voor de merites van de Nieuwe Filosofie en zagen hierin een middel om onwetendheid en bijgeloof te bestrijden, maar wilden dit wel strikt binnen de grenzen van de bestaande structuren doen. Zelf waren zij wars van alles wat naar radicalisme zweemde. Zij moesten aan twee kanten strijd leveren, want door orthodoxe denkers werden zij met regelmaat van radicalisme beschuldigd, terwijl zij door de radicalen weer te behoudend werden bevonden. Volgens Israel beoogden de 'gematigd verlichten' een synthese tussen oude en nieuwe opvattingen en tussen geloof en rede.

Binnen deze debatten dekte het begrip 'atheïsme' overigens een andere lading dan tegenwoordig. Het bestaan van God werd over het algemeen niet ontkend, maar er bestonden wel sterk uiteenlopende meningen over de aard van God en met name over de mate waarin hij bij zijn schepping betrokken was. In deze tijd, de late zeventiende en vroege achttiende eeuw, werd het woord vooral gebruikt voor personen die een beperktere voorstelling hadden van

[229] Israel 2001, 4. Zie ook: Vermij 1991, 58.

deze betrokkenheid. De mate waarin dit gebeurde verschilde natuurlijk per persoon en per groepering en daarmee was ook de inhoud van de term 'atheïst' variabel. Wat men eronder verstond werd voor een groot deel bepaald door de positie die men zelf innam. Bovendien werd het woord 'atheïst' te pas en te onpas gebruikt door allerlei partijen om tegenstanders zwart te maken. De wetenschapshistoricus Rienk Vermij stelt dat het beter is om voor deze periode gebruik te maken van het purisme 'ongodisme', omdat men zich zo bewust wordt van de veranderde inhoud van de term.[231] Dit is eveneens de term die het meest in de Nederlandse bronnen gebezigd wordt en daarom zal ik Vermij hierin grotendeels volgen.

Israels schema biedt een nuttig handvat om meer greep te krijgen op de debatten die ten tijde van Schijnvoet gevoerd werden. Toch dreigt het gevaar van simplificatie, wanneer deze indeling zonder meer uit de context van zijn erudiete studie gelicht wordt en op het bronnenmateriaal toegepast. De drie groepen die Israel onderscheidt waren vanzelfsprekend weer gefragmenteerd in allerlei kleine facties en de scheidslijnen tussen radicalen, gematigd verlichten en orthodoxen waren niet altijd even duidelijk. Aangezien de verzamelaars en hun bezoekers zich zo dikwijls verweerden tegen de atheïsten, ongodisten en onredelijken, is het denk ik noodzakelijk een gedifferentieerder beeld te geven van de personen waartegen zij zich verzetten. Twee contemporaine bronnen geven hiertoe een goede ingang en kunnen dienen om de belangrijkste, vigerende standpunten kort uiteen te zetten.

'HET GROTE HERSENSPOOK': TWEE VERSLAGEN VAN DE STRIJD TEGEN HET ONGODISME

Twee auteurs, die in de omgeving van Schijnvoet actief waren, geven een eigentijds verslag van de strijd tegen het ongodisme. Het betreft de koopman Lambert ten Kate en de arts Willem van Ranouw. De geleerde handelaar Lambert ten Kate (1674-1731) geniet tegenwoordig vooral bekendheid om zijn werk op taalkundig gebied en in de tweede plaats als

[230] Israel 2001, 11-12. Deze indeling werd eerder gehanteerd door Margaret Jacob; zie: Jacob 1981.
[231] Vermij 1991, 58.

verzamelaar van tekeningen en sculpturen.[232] Zijn kabinet omvatte evenwel een aanzienlijke hoeveelheid *naturalia* en wetenschappelijke instrumenten. Het is niet bekend of Schijnvoet in contact stond met deze verzamelaar, maar aangezien zij in dezelfde milieus verkeerden is dat niet onwaarschijnlijk. Het staat in ieder geval vast dat de onderschout zijn insectenkabinet aan een niet nader identificeerbaar familielid, 'Heinrich' ten Kate, had verkocht, zoals vermeld in het vorige hoofdstuk.[233]

In 1716 verscheen van Ten Kate's hand een werk onder de titel *Den Schepper en Zyn Bestier te kennen in Zyne Schepselen*. Doel van dit boekje was het wijze beleid van de Schepper te demonstreren door een wetenschappelijke behandeling van allerlei natuurkundige zaken, zoals het planetenstelsel en de menselijke anatomie. Dit deed Ten Kate, zoals de titel verder vermeldt, 'volgens het Licht der Reden en Wiskonst' en met de hoop dat het zou bijdragen tot de opbouw van een 'Eerbiedigen Godsdienst' en tot de vernietiging van 'alle Grondslag van Atheistery'. Het werk is eigenlijk een vertaling van een extract van een Engels traktaat van Georges Cheyne dat in 1705 in Londen verschenen was onder de titel *Philosophical Principles of Natural Religion.* In het voorwoord licht Ten Kate toe dat hij al langer met het idee had gelopen om een dergelijk werk te schrijven, maar dat hij bemerkte, toen hij op zekere dag het boekje van Cheyne in handen kreeg, dat deze zijn eigen gevoelens zeer goed en krachtig onder woorden had gebracht, en besloot het in het Nederlands te vertalen. Ten Kate voegde er vele commentaren aan toe en voorzag het van een uitvoerig voorwoord, waarin hij ingaat op de actuele controverses.

Het gevaar dat zijn tijd bedreigde was volgens Ten Kate voor een groot deel te wijten aan een verkeerd gebruik van de wetenschappen en met name van de wiskunde. De wiskunde, zo memoreert hij, nam reeds in de oudheid een zeer aanzienlijke plaats in onder de wetenschappen, maar was daarna in de vergetelheid geraakt.[234] In het begin van de zeventiende eeuw was zij weliswaar nieuw leven ingeblazen door Galileo Galilei, maar daarna was het volgens Ten Kate snel bergafwaarts gegaan. Dit schrijft hij voor een groot deel op het conto van de Franse filosoof René Descartes (1596-1650). Hoewel Ten Kate ervan overtuigd is dat deze man een groot wiskundige was, bevreemdt het hem dat hij in zijn natuurkundige bevindingen zo weinig gebruik maakte van proefnemingen en meetkunde.

---

[232] In 1723 publiceerde Ten Kate *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsch sprake.* Dit hoofdwerk vestigde zijn reputatie als autoriteit op de het gebied van de historisch-vergelijkende taalkunde. Zie over Ten Kate: Ten Cate 1987; Van Gelder 1970.
[233] Zie hoofdstuk 2, pagina 49.
[234] Ten Kate 1716, fol. * 3r-3v.

Volgens Ten Kate maakte de denker te veel haast om de wereld 'een nieuw gebouw van de natuurkunde' te tonen.

De grondgedachte van Descartes' systeem (dat later in dit hoofdstuk nog uitvoeriger besproken zal worden) was dat alles in het universum zich voltrok volgens vaste, mechanische wetten. Na de schepping, waarbij alle materie in gang was gezet, was alle beweging onderhevig geweest aan een wiskundige wetten. De natuuronderzoeker diende deze natuurlijke wetmatigheden te herleiden en vast te leggen. Deze mechanistische opvatting was zo populair geworden onder onderzoekers en geïnteresseerden dat men volgens Ten Kate op een gegeven moment alleen nog maar de cartesiaanse benadering voor juist hield. Volgelingen van Descartes waren het mechanisme steeds verder uit gaan werken en op meer en meer gebieden gaan toepassen, waardoor er steeds minder terrein overbleef voor niet mechanisch verklaarbare krachten. De visie op de natuur werd alsmaar materialistischer en het beeld van een soevereine God die alles naar eigen wil bestierde kwam sterk onder druk te staan. Illustratief voor de algemeen heersende angst voor een te ver doorgevoerd cartesianisme is Ten Kate's verwijzing naar de vele ouders die, bezorgd om het welzijn van hun kinderen, deze ideeën 'als eene zeer bekommerlyke Oeffening voor den Christelyken Godsdienst aenzagen'.[235] Dit alles leidde uiteindelijk tot de ideeën van Spinoza, die zowel de schepping als de Schepper afschilderde als onvrijwillig en aan mechanische wetten gebonden. Ten Kate noemt dit denkbeeld het 'grootste hersenspook' en de 'grilligste bevatting' die ooit enig mens bedacht had.[236] In wat volgt toont hij stap voor stap de onhoudbaarheid van de cartesiaanse uitgangspunten aan en laat hij zien hoe men door een goed gebruik van de natuurwetenschap en de wiskunde tot de conclusie moet komen van een almachtige en wijze Schepper.

Ten Kate gaf uitdrukking aan de algemene vrees voor de ongodistische tendensen in zijn tijd en gaf een explicatie van de aard van deze vrees. Een tweede bron maakt het mogelijk de standpunten van de diverse partijen nog verder te preciseren. Het gaat om een tijdschrift waarvan het eerste deel drie jaar na Ten Kate's werk, in 1719, op de Nederlandse boekenmarkt verscheen. Het werk, dat in de veilingcatalogus van Schijnvoet vermeld staat[237], droeg de titel *Kabinet der natuurlyke historiën, wetenschappen, konsten en handwerken* en kwam uit de pen van de Amsterdamse arts Willem van Ranouw (1673-1724). Er is weinig

[235] Ten Kate 1716, fol. * 5v.
[236] Ten Kate 1716, fol. * 5v.
[237] Veil.cat. boeken 1728, 54: *'312. W.V. Ranouw Natuur en Konst Cabinet/ compleet in 7 france banden/ met fig.'*

bekend over deze Van Ranouw, maar zijn periodiek laat zien dat het een man van enige eruditie moet zijn geweest.[238]

De afleveringen van Van Ranouws tijdschrift vormen een goede invalshoek om de gedachten van de verzamelaars in kaart te brengen, want met hun amalgaam van wetenswaardigheden over de natuur en de kunsten kunnen zij beschouwd worden als schriftelijke pendanten van de kabinetten met zeldzaamheden. In vergelijking met Ten Kate zijn Van Ranouws geschriften meer compilatorisch van aard en zijn bewoordingen zijn vaak minder genuanceerd, maar verder draagt hij eenzelfde gedachte uit: indien wel gebruikt, toont de natuurwetenschap het bestaan van de Schepper aan en vormt zij een geschikt antidotum tegen ongodistische opvattingen.[239] Hij nodigt zijn lezer uit zelf op onderzoek uit te gaan en zich te laten overtuigen door alles wat er in de natuur te vinden is:

> Treedt zelfs in deze Kabinetten der Openbaaringen, en gy zult de dwaasheid en zotheid datelyk beklaagen van deze wereld, in dewelke wy tegenwoordig leven, en die [...] van Ongodisten krielt, en van dag tot dag ongelukkiger word.[240]

Van Ranouws aversie tegen de ongodisten doet niet onder voor die van de verzamelaars. Hij noemt ze 'onbedreven en wellustige Godtverzaakers', 'opgeblazene en van eigenwijsheid stinkende Weetnieten', 'ongeleerde Geleerden' en 'patroontrekkers van schaduwen en harssengedrochten'.[241] De natuurwetenschap die deze lieden bedrijven verdient volgens hem die kwalificatie niet, maar bestaat uit een opeenstapeling van ijdele en valse beweringen.[242] Hij meldt dat hij wel eens pogingen had ondernomen hen te overtuigen van hun ongelijk,

---

[238] Zie over Willem van Ranouw: Aa 1852-1878, deel 16, 68; Beukers, H., 'De tijdschriften van Willem van Ranouw' in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 125 (1981), 1613-1617; Delprat, C.C., 'De geschiedenis der Nederlandsche geneeskundige tijdschriften van 1680 tot 1857' in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 71 (1e helft A), Haarlem 1927, 15-25; Hanou, A.J., 'Oudste vermelding van de Jordaan: 1691' in: *Maandblad Amstelodamum* 68 (1981), 38-39; Lindeboom, G.A., *Dutch Medical Biography. A Biographical Dictionary of Dutch Physicans and Surgeons 1475-1975*, Amsterdam 1984, kolom 1590.

Willem van Ranouw werd in 1673 in Brielle geboren en was via zijn moeder verwant aan een Briels geslacht van stadsmedici. In 1696 zou hij heelmeester in Winsum zijn geweest. Naast zijn beroep als arts bekleedde hij hoge ambtelijke functies in Franeker (1704-1706 vroedman, 1701-1714 burgermeester). In 1715 promoveerde hij aan de Universiteit van Utrecht met de dissertatie *De morborum facie fucata*. In hetzelfde jaar vestigde hij zich in Amsterdam waar hij als poorter werd ingeschreven. In deze stad begon hij met het schrijven van periodieken. Naast het *Kabinet* publiceerde hij ook de weekbladen *Examinator* (1718-1720), *Weekelyks Discours over de Pest en alle Pestilentiale Ziekten* (1721-1722) en *Esculapius* (1723). Hij schreef veel gelegenheidsgedichten die postuum door A. Lyklama à Nyholt werden uitgegeven onder de naam *Alle nagelaten gedichten van den beroemden Heere Willem van Ranouw* (1731). Hij stierf op 24 december 1724.

[239] Van Ranouw V 1721, 50. Zie ook: Vermij 1991, 132-133.

[240] Van Ranouw V 1721, 43. Met 'deze Kabinetten der Openbaring' verwijst hij naar een voorafgaande opsomming van diverse natuurzaken, zoals viervoeters, kruipende dieren, vogels, vissen, insecten, plantgewassen, kruiden, metalen, mineralen en gesteentes.

[241] Van Ranouw V 1721, 44, 50, 51.

maar nergens vond hij meer eigenwijsheid, verwaandheid en dodelijke onwetendheid.[243] Van Ranouw rekent één voor één met deze dwaalgeesten af. In tegenstelling tot Ten Kate richt hij niet alleen zijn pijlen op de nieuwlichters, maar ook op onderzoekers uit de orthodoxe hoek. *En passant* veegt hij de vloer aan met aanhangers van het aristotelisme en het platonisme. Voor een beter begrip van Ranouws standpunten - en indirect daarmee het denkkader van Schijnvoet en andere verzamelaars in zijn omgeving - is het zinvol langer stil te staan bij deze denkrichtingen.

EPICURISME, CARTESIANISME, SPINOZISME, ARISTOTELISME, NEOPLATONISME

EPICURISME

Uit de namen die Van Ranouw noemt blijkt dat hij zich onder andere richt tegen de antieke grondleggers van het atomisme, wier ideeën veel invloed hebben uitgeoefend op het zeventiende-eeuwse denken over de natuur.[244] Aanhangers van het atomisme werden in de zeventiende eeuw vaak aangeduid met de term 'epicuristen', naar de grondlegger van deze leer, Epicurus (342-271 v. Ch.).[245] Deze Griekse filosoof bestreed de gedachte dat de wereld beheerst werd door de grillen van de goden. Voortbouwend op de filosofie van Democritus (460-380/370 v. Ch.) en diens leermeester Leucippus (450-400 v. Ch.), die eveneens genoemd worden door Van Ranouw, ontwikkelde Epicurus een atoomtheorie die veronderstelde dat alles in het universum was opgebouwd uit kleine, ondeelbare deeltjes. Deze atomen bewogen zich vrij voort in een lege, ijle ruimte. Zij botsten en stootten tegen elkaar, zonder geleid te worden door externe krachten. De dingen in de natuur kwamen volgens Epicurus tot stand door een willekeurig samenkomen van de atomen in een beweging die in de deeltjes zelf besloten lag. De logische consequentie van deze gedachte was dat alle dingen onderhevig

---

[242] Van Ranouw V 1721, 50.
[243] Van Ranouw V 1721, 52.
[244] Van Ranouw V 1721, 53: 'Komt het u niet zeer plaisant voor, bedreven Lezer, dat de Dichter Lucretius de geheele natuur, met alles wat daar in is, in een klein boekje heeft konnen beschryven, en daar by noch uitleggen, of dat Democritus, en Lucippus, en Epicurus, alle de schepzels en de verschynzelen der natuur door kleine en ontelbaare deeltjes op hun duimtje weeten te vormen, te ontwinden en uit te leggen ...'
[245] Zie over Epicurus en de epicureïsche filosofie: Algra 1998, Dijksterhuis 1998, 11-13, Wiener I 1973, 132-140.

waren aan het toeval en geen enkel doel dienden. Van Ranouw verwijst tevens naar de belangrijkste verspreider van het epicurisme uit de Romeinse tijd, de dichter Lucretius (98-55 v. Ch.). Hij spreekt van diens 'kleine boekje', waarmee hij doelt op *De rerum natura*. Hierin droeg Lucretius in dichtvorm het epicureïsche gedachtegoed uit. Na de herontdekking van dit geschrift aan het begin van de vijftiende eeuw droeg het in hoge mate bij aan de verspreiding van het epicurisme in Europa.

Natuurlijk ondervonden de ideeën van het epicurisme veel weerstand in de zeventiende en achttiende eeuw. Zij leidden volgens orthodoxe en gematigd verlichte natuuronderzoekers tot een blasfemische interpretatie van de natuur, aangezien er binnen deze zienswijze geen enkele plaats werd ingeruimd voor geestelijke krachten of externe oorzaken. Het epicurisme droeg een uitermate materialistisch en a-religieus karakter. De overtuiging dat alles in de natuur aan toeval onderhevig was, vormde een scherpe tegenstelling met het christelijke beeld van een wijze Schepper die alles met beleid gemaakt had en nog steeds alles onderhield. Dit conflict komt ook tot uiting in Van Ranouws tekst, wanneer deze zich verbaast over de pretentie dat de epicuristen in staat zouden zijn de gehele natuur aan de hand van een paar basisveronderstellingen te verklaren.

CARTESIANISME

Van Ranouw richt zijn pijlen vooral op Descartes en zijn aanhang.[246] Hij begrijpt niet hoe de cartesianen dachten alle facetten van de natuur te kunnen verklaren, zonder daarbij de inmenging van God nodig te hebben. 'Is dat niet een arrogantie zonder weerga?', zo roept hij uit. Alhoewel het cartesianisme in Nederland in allerlei afgezwakte varianten voorkwam, benadrukt Van Ranouw, net als Ten Kate het radicale, ongodistische element in de leer.[247] In tegenstelling tot de epicuristen gingen de cartesianen niet uit van het toeval, maar veronderstelden zij dat alles in de natuur onderhevig was aan dwingende natuurwetten. Zoals bekend poogde de Franse filosoof René Descartes (1596-1650) als alternatief voor de aristotelisch-scholastische opvattingen een geheel nieuw bouwwerk voor de wetenschappen op te richten. Hij stond wantrouwend tegenover de overgeleverde kennis en had zijn reserves

[246] Van Ranouw V 1721, 53-54: 'Komt het u niet zeer plaisant voor, bedreven Lezer ... dat een geheele bende Aristotelici of andere Naam-Philosophen, en Descartes met zyn aanhang, uit hunne Elementen de Scheppinge dezer wereld, de wordinge, de veranderinge, de overgang, de voortteelinge, de groeying enz. der wezens weeten goed te maaken, zonder dat zy de tusschenkoomende werkinge van den alvermogende en al regeerenden Godt daar toe eens van nooden hebben? Is dit niet een arrogantie zonder weerga?'

ten opzichte van de menselijke zintuigen, en stelde daarvoor in de plaats de menselijke rede centraal. Hij propageerde een rationeel-deductieve onderzoeksmethode, waarbij men tot meer kennis kwam door de zuiverheid en helderheid van de argumentatie. De wiskunde was de meest zuivere belichaming van deze rationele redeneertrant. De waarheid lag verankerd in het menselijk vermogen tot logisch denken en de natuur kon dan ook alleen langs deze weg doorgrond worden.

Descartes huldigde een natuurvisie die invloeden van het atomisme vertoonde, maar had hieraan een eigen wending gegeven. Volgens hem bestond het universum niet uit lege ruimte waarin de atomen zich voortbewogen, maar uit een kolkende massa van aaneengesloten deeltjes. Het heelal was gevuld met materie – bestaande uit drie soorten deeltjes van verschillende grootte – die constant in beweging was en dat ook bleef door onderlinge schuif- en stootbewegingen. Sinds God tijdens zijn scheppingsdaad de materie in beweging had gezet bewoog deze zich voort volgens bindende, mechanische natuurwetten. De natuuronderzoeker moest deze bewegingen herleiden tot heldere, wiskundige formules. Descartes heeft het bestaan van God of diens belang voor de schepping nooit in twijfel getrokken, maar zijn ideeën over de juiste manier van kennisverwerving hadden wel verstrekkende gevolgen voor de verhouding van de natuurwetenschappen tot de goddelijke openbaring. Het bestaan van God was een vooropgesteld gegeven en werd verder niet direct bij het natuurwetenschappelijk onderzoek betrokken; het was voldoende de natuur in wiskundige verklaringen te vatten. Hierdoor werd een duidelijke streep getrokken tussen de kennis van het natuurlijke en van het bovennatuurlijke. Voor veel cartesianen waren dit twee gescheiden gebieden die tot verschillende soorten kennis leidden.[248] Het was juist deze opvatting die veel mensen verontrustte.

Zoals Ten Kate's verslag al duidelijk maakte, kregen de ideeën van Descartes veel aanhang in de Republiek, maar riepen ze ook veel weerstand op. Van orthodoxe zijde werd het gevaar ingezien van een wetenschap die los van de theologie zou opereren. Bovendien zou de methodische twijfel van Descartes in uiterste consequentie vraagtekens kunnen plaatsen bij de hoogste geloofswaarheden.[249] De Utrechtse theoloog en hoogleraar Gisbertus Voetius (1589-1676) geldt als de bekendste bestrijder van Descartes en het cartesianisme in de

[247] Zie voor een helder overzicht van het cartesianisme in Nederland: Frijhoff en Spies 1999, hoofdstuk 5. Zie verder: Shapin 1996; Dijksterhuis 1998, Israel 2001, hoofdstuk 2; 444-460; Lindeboom 1973; Vermij 1999, 83-87, 97-99; Jorink 1999, 50-60; Gaukroger 2002; Han van Ruler, *De uitgelezen Descartes*, Tielt 1999.
[248] Vermij 1991, 59.
[249] Israel 2001, 25.

Republiek. Hij vond dat godsdienst in alle facetten van het leven het uitgangspunt moest zijn, dus ook in de natuurwetenschappen. De hoogleraar bestempelde het cartesianisme als atheïstisch en wist uiteindelijk op de Utrechtse universiteit een verbod op deze leer te bewerkstelligen.[250] Toch bleef het cartesianisme ongekend populair in de zeventiende eeuw, een populariteit die pas rond de eeuwwisseling zou afnemen.

SPINOZISME

Een naam die bij Van Ranouw ontbreekt, maar wel door Ten Kate genoemd werd en tevens in Abraham Bogaerts gedicht op Schijnvoets mineralenkabinet ten tonele werd gevoerd, is die van Benedictus de Spinoza (1632-1677).[251] De invloed van Spinoza op de intellectuele debatten van de hier behandelde periode is volgens Jonathan Israel veel groter geweest dan men totnogtoe heeft aangenomen. Dat de aanduiding 'spinozist' als scheldwoord voor allerlei radicale denkers fungeerde is tekenend hiervoor. Israel ziet het veelvuldig gebruik van deze term niet als een vaag en betekenisloos gebaar, maar juist als een bewijs van de sterke invloed van Spinoza's ideeën in de publieke debatten.[252]

Spinoza boezemde veel angst in omdat in zijn werk de oorspronkelijke gedachten van Descartes een nog ondermijnender karakter hadden gekregen. Waar de Franse filosoof nog duidelijk een onderscheid maakte tussen kennis van het bovennatuurlijke en het natuurlijke, stelde Spinoza de twee kennisgebieden in wezen gelijk. Volgens hem heerste er in de natuur een goddelijke noodzakelijkheid. Dit hield in dat God niet werkte vanuit zijn vrije wil, maar volgens zijn eeuwige en onveranderlijke natuur. De dingen, zoals deze zich in de natuur voordeden, zouden door God niet op een andere wijze gemaakt kunnen zijn. Buiten de vaste, mechanische wetten gebeurde er niets en hieruit volgde logischerwijs dat wonderen niet bestaan. Dat mensen de goddelijke inmenging en andere geestelijke krachten als verklaringsmodel gebruikten kwam volgens Spinoza voort uit onwetendheid en onbekendheid met de natuurlijke oorzaak.[253] Net als Descartes stond Spinoza gereserveerd tegenover de zintuiglijke waarneming die volgens hem op zich niet leidde tot meer kennis. Zij moest altijd geleid en getoetst worden aan de rede en ook hij kende daarbij een essentiële rol toe aan de

[250] Vermij 1991, 59-66; Frijhoff & Spies 1999, 297-299. Zie ook: Van Ruler 1995.
[251] Een reden voor het ontbreken van Spinoza's naam in Van Ranouws periodiek kan zijn dat vier jaar eerder het beroemde boek van Bernard Nieuwentijt, *Het regt gebruik der wereltbeschouwinge*, was verschenen. Nieuwentijt, die door Van Ranouw bewonderd werd, weerlegt hierin het spinozisme uitvoerig. Misschien vond Van Ranouw het niet nodig Nieuwentijts argumenten nog eens te herhalen. Het boek van Nieuwentijt wordt verderop in dit hoofdstuk nog uitvoerig besproken.
[252] Israel 2001, 12-13.
[253] Israel 2001, 230-233, 244.

wiskunde. Alleen de wiskunde leverde nieuwe en adequate inzichten op. Met zijn vertrouwen in de natuurwetenschappen ging Spinoza nog een stap verder dan Descartes, door te benadrukken, dat alleen zij tot universele waarheden leidden en dientengevolge toepasbaar waren op alle kennisgebieden, dus ook op theologische vraagstukken.

Ook in de geschriften uit het verzamelaarsmilieu duikt de naam van Spinoza regelmatig op. Naast het voorbeeld van Bogaert, zijn ook van de eerdergenoemde drukker François Halma, die veel onder verzamelaars verkeerde, uitgesproken anti-spinozistische geschriften bewaard gebleven. In het tijdschrift dat hij zelf uitgaf, *De Boekzaal der geleerde wereld*, publiceerde hij een brief waarin hij de strijd aanbond tegen het gedachtegoed van de filosoof.[254] Dit deed hij in 1705, hetzelfde jaar waarin hij het gedicht op Vincents verzameling schreef en met behulp van Schijnvoet *D'Amboinsche Rariteitkamer* uitgaf. Halma stelt in zijn brief voor een tekst van Spinoza in *De Boekzaal* op te nemen en van commentaar te voorzien, om het lezerspubliek zo de onjuistheden van diens leer duidelijk te maken. Hij vergelijkt het spinozisme met een onkruid dat in de 'akker van de hedendaagse wereld' diep wortel heeft geschoten.[255] Tevens spreekt hij de wens uit dat er binnen afzienbare tijd een Nederlandse auteur zal opstaan die deze verwerpelijke leer voor eens en voor altijd uitroeit. Zoals we later in dit hoofdstuk zullen zien, werd Halma's wens tien jaar later vervuld.

ARISTOTELISME

Zoals gezegd bestreed Van Ranouw niet alleen de 'ongodisten', maar eveneens de aanhangers van opvattingen die zich juist aan het andere uiteinde van het spectrum bevonden. Het gaat hier om oude denktradities die terugvoerden naar de twee grote Griekse filosofen Plato en Aristoteles. Om de positie van de verzamelaars goed te kunnen bepalen moet ook hieraan enige aandacht geschonken worden. Velen in de omgeving van Schijnvoet wilden ook hiermee zeker niet geassocieerd worden. Opmerkelijk is dat Van Ranouw de 'geheele bende Aristotelici' in een adem noemt met aanhangers van het cartesianisme.[256] Hoewel zij geenszins onder de ongodisten geschaard kunnen worden, waren de denkbeelden van de

---

[254] *De boekzaal der geleerde werreld* werd geschreven door W. Sewel en was het vervolg op *De Boekzaal van Europa* van Pieter Rabus. Het verscheen tussen 1705 en 1708 iedere twee maanden. Het periodiek bood uittreksels van recent verschenen publicaties op theologisch, filosofisch en wetenschappelijk gebied. Zie hierover: Bots 1974 en De Vet 1980.

[255] Halma in *Boekzaal* maart/april 1705, 347: "dat 'er iemant uit onze vermaarde Letterhelden zal opstaan, om dit ydel en onzinnige gesnater, door de kracht van een klaar en onbedrieglyke redeneering, te keer te gaan [= te bestrijden], en dit onkruidt, dat zoo weelig in den akker der hedendaagse wereldt voortstoelt, en zulke diepe wortelen schiet, (...) tot de uiterste vezelen toe, uit te rooien." De brief van Halma is gericht aan de heer A.M.P.

[256] Zie noot 246.

aristotelici volgens Van Ranouw net zo verwerpelijk als die van de volgelingen van de Franse filosoof.

Het aristotelisme had eeuwenlang het denken over de natuur gedomineerd. Hoewel over het algemeen gesproken wordt van het 'Aristotelische wereldbeeld', is in het werk van de filosoof nauwelijks sprake van één duidelijke visie. Bovendien waren de woorden van de filosoof voor meerdere uitleg vatbaar.[257] Wel hebben zijn ideeën en de incorporatie daarvan in het christendom het fundament gelegd voor wat later bekend zou komen te staan als het 'aristotelische wereldbeeld'. Van Ranouw heeft twee punten van kritiek hierop: het eerste is inhoudelijk van aard en gaat over de veronderstelde werking van de natuur; het tweede richt zich op de onderzoeksmethode van de aristotelici.

De aristotelische fysica ging uit van de waarneembare eigenschappen van de dingen. Ieder object bestond uit vorm en materie, waarbij onder 'vorm' niet alleen de uiterlijke verschijning begrepen werd, maar het geheel van eigenschappen dat aan het object toegeschreven werd. Iets was altijd groot of klein, hard of zacht, zwaar of licht, warm of koud, etc. Door deze kwaliteiten leerde de mens het wezen van het object kennen. Het universum werd opgevat als een groot organisch en procesmatig geheel, waarbij de vier elementaire bouwstenen - aarde, water, lucht en vuur - constant wisselende verbindingen met elkaar aangingen Ook de zaken die tegenwoordig onder de 'dode materie' geschaard worden, werden in het aristotelische wereldbeeld in analogie met de levende natuur geïnterpreteerd. Zo 'groeiden' bijvoorbeeld gesteentes en mineralen in de ingewanden van de aarde.

Naast het onderscheid tussen vorm en materie was 'beweging' een fundamenteel begrip in de aristotelische natuuropvatting. Beweging werd in eerste instantie niet opgevat als een verandering van plaats in de ruimte, maar als een wijziging van een potentieel naar een actueel zijn. Alle zaken in de natuur streefden naar een verwezenlijking van een bepaald innerlijk doel, en dit lag - om met de woorden van Van Ranouw te spreken - als een 'verborgen hoedanigheid' in de dingen zelf besloten. Zo bevond zich in een zaadje al het streven om een boom te worden. De groei van een boom werd in eerste instantie dus niet gezien als een mechanisch proces van oorzaak en gevolg, waarbij externe factoren zoals licht en voedsel de groei veroorzaakten, maar als een verwezenlijking van een potentieel dat in de kiem al aanwezig was. Zo veronderstelde men bijvoorbeeld ook dat een steen naar beneden

[257] De literatuur over het aristotelisme is vanzelfsprekend zeer omvangrijk. Hier is onder andere gebruik gemaakt van: Dijksterhuis 1998, 18-45; Craemer-Ruegenberg 1993, Israel 2002, 16-18; Vermij 1999, hoofdstuk 1; Wiener I 1973, 128-129, 229-236; Lindberg 1992.

viel omdat het zijn natuurlijke plaats zocht in het middelpunt van de aarde. Dit was tegengesteld aan de latere opvatting waarbij dit werd toegeschreven aan de zwaartekracht die extern zijn werking op de steen uitoefende.

Van Ranouw beschouwde de aristotelische leer van 'verborgen hoedanigheden' als een vage en fantasierijke vooronderstelling die niet te herleiden viel op de waarneembare feiten. Een ander bezwaar van de arts betrof de manier waarop de 'de Wysbegeerte der Scholen' dacht tot meer kennis te kunnen komen. Deze was volgens de auteur hiertoe onbekwaam, omdat zij zich verloor in onzinnig detailonderzoek vanuit onjuiste vooronderstellingen; een klacht waarin velen Van Ranouw al voor waren gegaan. Hij verwijst hiermee naar de scholastische onderzoeksmethode, die erop neerkwam dat oneindig doorgeredeneerd werd vanuit de premissen die het aristotelische wereldbeeld stelde. Uit een aantal basisstellingen werden nieuwe conclusies getrokken, zonder daarbij veel aandacht te schenken aan nieuwe gegevens uit de waarneembare feiten. Hieruit volgde dat men steeds gedetailleerdere vraagstukken ging formuleren, wat uitmondde in allerlei 'subtile Quaestien' en 'hairkloveryen'.[258] Binnen dit duidelijk omsloten kader had het westerse denken over de natuur zich gedurende tweeduizend jaar afgespeeld. In de zestiende en zeventiende eeuw werd echter steeds vaker de roep gehoord om het gesloten scholastische systeem open te breken, en denkers als Bacon en Descartes zijn ongetwijfeld de bekendste voorbeelden hiervan. Maar het aristotelisme had een zeer lange adem en bleef voor velen, vooral personen uit de orthodoxe hoek (zoals de eerdergenoemde Voetius), lange tijd de norm. Ook in Nederland bleef het als officieel bestanddeel van de gereformeerde leer zijn invloed uitoefenen.[259]

PLATONISME EN PARACELSISME

Behalve het aristotelisme neemt Van Ranouw afstand van nog een andere belangrijke oude denktraditie. Het betreft hier een even omvangrijke als ongrijpbare groep onderzoekers, wier opvattingen terug te voeren zij op de ideeënleer van Plato. Van Ranouw spreekt van dwazen die hun toevlucht nemen tot begrippen als 'wereldgeest' en 'vis plastica'.[260] De termen die hij noemt zijn overwegend ontleend aan de paracelsische denkrichting, maar deze was weer sterk

[258] Van Ranouw V 1721, 10.
[259] Frijhoff & Spies 1999, 283-285.
[260] Van Ranouw V 1721, 55: '...Of willen zy [de natuuronderzoekers] liever met een ander soort van dwaazen, hun toevlucht neemen tot een algemeene Wereld-geest, of tot een *Vis plastica*, of tot een andere stameltaal, die noch tienmaal belachelyker is, op dat zy dog vooral het Goddelyke Wezen uit hun begrip zouden wegmoffelen, of door alderhande vreemde naamen verdonkeren?'

geënt op het algemenere platonisme.[261] Hoewel ver verwijderd van het Amsterdam rond 1700, deden deze ideeën ook daar nog hun invloed gelden. Schijnvoets bemoeienis met de hermetisch geïnspireerde dichter Willem van Swaanenburgh is hier een teken van, en in hoofdstuk 5 zullen we nog zien dat ook in de natuurbeleving van een onderzoeker als Georg Everhard Rumphius deze denkbeelden nog een rol speelden.[262]

Kenmerkend voor deze leer was de tegenstelling tussen een hogere ideële wereld en een lagere materiële wereld. De zichtbare wereld werd beschouwd als een zwakke afspiegeling van een perfect rijk van abstracte ideeën. De dingen die de mens hier op aarde waarnam waren slechts minderwaardige reflecties van deze goddelijke abstracties. Deze ideeën waren in wezen niet kenbaar voor de mens, maar men moest er wel naar streven hen zoveel mogelijk te benaderen. Net als in het aristotelische wereldbeeld werd in het platonisme de kosmos opgevat als een geordend geheel, maar in tegenstelling tot het aristotelisme kwam deze ordening niet voort uit de materiële eigenschappen van de dingen, maar uit de positie van het ding ten opzichte van het hoogst ideële en het laagst materiële.[263] De mens nam in dit wereldsysteem een ambivalente plaats in omdat hij enerzijds door zijn geest verbonden was met de ideële wereld en anderzijds door zijn lichaam met de materiële wereld. Hij kon de weg naar kennis en geluk slechts vinden door de materiële wereld zoveel mogelijk achter zich te laten en zich vooral te richten op de wereld van de goddelijke ideeën. Vaak stonden platoons geïnspireerde denkers een transcendentale levenshouding voor, die gericht was op het verkrijgen van hogere inzichten en gepaard ging met een minachting voor de waarneembare wereld.

Andere denkstromingen die terugvoerden naar het platonisme en zich in de zestiende en zeventiende eeuw deden gelden waren het hermetisme en paracelsisme. Het fundament van het hermetisme was het *Corpus Hermeticum*, een verzameling geschriften in werkelijkheid geschreven door verschillende auteurs in de derde en tweede eeuw voor Christus, maar die lange tijd werd toegeschreven aan de mythische wijsgeer Hermes Trismegistus. Hij zou zijn

---

[261] De literatuur over het platonisme, neo-platonisme en paracelcisme is omvangrijk. Hier is onder andere gebruik gemaakt van de heldere uiteenzetting in Panofsky 1962, 192-230 en verder: Wiener III 1973, 371-328; Yates 1991; Lindberg 1992; Vermij 1999.

[262] Zie pagina 40 en 137.

[263] Zo ontstond een hiërarchie, lopend van hoog naar laag, van abstract naar concreet en van ideëel naar materieel. Helemaal bovenaan stond het rijk van de pure, abstracte en goddelijke concepten (de Wereldgeest of Nous). Hieronder bevond zich het domein waar de statische ideeën werden omgezet in dynamische oorzaken en het idee aan de materie gekoppeld werd (de Wereldziel of Psyche). Dit domein werd vaak geïdentificeerd met het rijk van het empyreum, de sterren en de zeven planeten (zie afbeelding 1). Hierna volgde het laagste rijk der natuur, dat beschouwd werd als de imperfecte, waarneembare wereld van het ondermaanse, waar de ideeën verbonden waren met de materie. Helemaal onderaan in de hiërarchie stond de onbezielde materie, die vorm noch leven bezat. Zie: Panofsky 1962, 192-230.

kennis direct van God of Mozes ontvangen hebben en zijn wijsheid aan Plato hebben doorgegeven. Het hermetisme legde de nadruk op de verbintenis tussen het goddelijke en het materiële en beklemtoonde dat de mens als intellectueel wezen deelachtig was aan het goddelijke. Alles kwam voort uit de Ene en daarom was het ook in alles tegenwoordig; ook het laagst materiële. Men kon dus via het lagere kennis nemen van het hogere en dit hield een grotere waardering voor de materiële wereld in. Een belangrijke uitdrager van deze leer was de geneeskundige Paracelsus (1493-1541), die met veel aplomb de strijd aanbond met de destijds geldende, aristotelisch-galenische medische stelregels. In zijn ogen was Aristoteles de brenger van het kwaad, die de oorspronkelijke mystieke en spirituele filosofie had onteerd en gematerialiseerd. Hij verving de leer van de vier elementen door drie chemische principes: zwavel, kwik en zout. Zowel in het hermetisme als het paracelsisme speelde de invloed van de planeten een essentiële rol. Via de Arabische wereld waren astrologische beschouwingen een belangrijke factor geworden in het westerse denken en werden de planeten gezien als bemiddelaars tussen de hogere ideële en lagere materiële wereld. Zij kregen elk een eigen karakter toegedicht en deden hun invloed gelden op alle zaken en processen in het ondermaanse. Zo werden menselijke karaktereigenschappen aan de planeten toegeschreven, maar ook bepaalde kenmerken van planten en stenen, zoals in hoofdstuk 5 nog aan de orde komt.

REDDING UIT ENGELAND: DE PHILOSOPHIA EXPERIMENTALIS

Hoewel zeker niet alle vroeg achttiende-eeuwse verzamelaars in de Republiek op één lijn gesteld moeten worden, denk ik dat een groot deel van hen – en zeker die in de omgeving van Schijnvoet – zich in de woorden van Ten Kate en Van Ranouw had kunnen vinden. De citaten uit het begin van het hoofdstuk laten zien dat dit milieu doordrongen was van de dreiging van het ongodisme en dat de door hen verzamelde *naturalia* dikwijls gebruikt werden om het ongelijk van de afvalligen aan te tonen. Nu met Ten Kate en Van Ranouw als spreekbuis een beeld is geschetst van de ideeën waartegen de verzamelaars gekant waren, dringt de vraag zich op of er ook een stroming of denkrichting was waarin zij zichzelf wèl konden vinden.

Deze was er inderdaad. In Engeland was inmiddels de wetenschapsopvatting ontwikkeld van de *philosophia experimentalis*, in de Nederlandse bronnen ook wel de 'proefkundige wijsbegeerte' genoemd. Deze methode bood een goed alternatief voor de bezwaren van de hierboven besproken natuurvisies.

De grondslagen van de *philosophia experimetalis* werden in de tweede helft van de zeventiende eeuw gelegd door de Engelse natuuronderzoeker Robert Boyle (1627-1691). Deze ontwikkelde een onderzoeksysteem waarbij niet werd uitgegaan van allerlei verstrekkende vooronderstellingen omtrent de werking van de natuur, maar van de waarneembare feitelijkheden. Volgens deze methode kwam men alleen tot meer kennis door via nauwkeurige observaties en vele proefnemingen een groot aantal gegevens te verzamelen. Alleen zo kon men de orde en regelmaat achter de ogenschijnlijke wanorde van de natuurlijke processen leren kennen. Boyle kreeg veel aanhang omdat zijn methode een synthese vormde tussen de mechanistische en de christelijke natuuropvatting.[264]

De Engelse natuuronderzoeker ontwikkelde een theorie die uitging van de gedachte dat alles in de natuur was opgebouwd uit kleine deeltjes. Voor hem was dit echter geen aanleiding om af te dingen op Gods bemoeienis met zijn schepping, maar juist een onomstotelijk bewijs van de voorzienigheid van God. Hij bestreed de opvatting dat de deeltjes willekeurig en uit zichzelf bewogen - zoals de epicuristen wilden – evenals de opvatting dat God de materie in gang had gezet, waarna deze vanzelf door mechanische processen in beweging bleef - zoals veel cartesiaans georiënteerde onderzoekers beweerden. De Schepper had volgens Boyle met wijsheid en beleid alle materie geschapen, samengesteld en geordend, en bewoog deze nog steeds met onvoorstelbare precisie voort.[265] Het was alleen aan Gods goedheid te danken dat dit volgens natuurlijke wetten gebeurde, want zo had Hij er immers voor gezorgd dat de mens met behulp van zijn intellect kennis kon nemen van de natuurlijke processen. Hierdoor was het voor de mens mogelijk zijn voordeel met de natuur te doen. God was volgens Boyle volop in zijn schepping aanwezig en wanneer men kennis nam van de orde waarmee hij de natuur voortbewoog, nam men kennis van de goddelijke wil.[266] Voor Boyle

---

[264] Eduard Jan Dijksterhuis legt in *De mechanisering van het wereldbeeld* (1950) uit dat er rond 1650 vier verschillende opvattingen over de natuur circuleerden: de aristotelische leer van de vier elementen, de paracelsistische leer van de drie chemische principes, de cartesiaanse leer van de met ruimte gevulde materie en de op het epicurisme geënte atoomtheorie. Volgens Dijksterhuis was Boyle er voor een groot deel verantwoordelijk voor dat 'deze verscheidenheid zich in de tweede helft van de eeuw hoe langer hoe meer in een eenheid van opvatting is gaan oplossen'. Dijksterhuis 1998, 477.

[265] Boyle, *Origin of Forms and Qualities*, punt 2, Stewert 1991, p. 19: '...that the origin of motion in matter is from God; and not only so, but that thinking it very unfit to be believed that matter, barely put into motion and then left to itself, should casually constitute this beautiful and orderly world'

[266] Dijksterhuis 1998, 486.

was het haast afgoderij om te denken dat er andere krachten in de natuur actief waren dan God en daarmee ontnam hij de natuur alle autonomie. Hij ging hierin zelfs zo ver dat hij in zijn *Free Inquiry into the Vulgary Received Notion of Nature* uit 1686 de natuur beschouwde als een bijproduct van Gods wil en eeuwige macht.[267] De particularia in de natuur hadden geen reëel onderling verband en een natuurwet was in wezen niet meer dan een denkbeeldige entiteit. God werkte niet volgens wetten, maar wàs de wet. De natuur was een realisatie en materialisatie van zijn wil.

Boyle creëerde zo een onderzoeksmethode die geheel in overeenstemming was met de christelijke leer van de voorzienigheid en de vrije wil van God. Sterker nog, het natuuronderzoek werd in de handen van Boyle en zijn navolgers een machtig wapen om het geloof in God te bekrachtigen. De ideeën sloten goed aan bij de protestantse opvattingen van Gods absolute soevereiniteit. Zoals de mens voor zijn zielenheil totaal afhankelijk was van de goddelijke genade (de mens kon hier zelf geen invloed op uitoefenen), zo was de passieve natuur totaal afhankelijk van de goddelijke sturing (er waren geen autonome krachten in het universum werkzaam die de loop van de natuur konden beïnvloeden). Het waren juist deze ideeën die onder protestanten veel aanhang genoten.[268]

De gedachte dat men God beter kon leren kennen door zijn schepping te onderzoeken was al vanaf Augustinus met regelmaat geopperd en had zich ook verankerd in de protestantse natuurbeleving. Zo had Calvijn zelf in zijn psalmcommentaren benadrukt dat men God in zijn schepping moest zoeken.[269] Klaas van Berkel en Eric Jorink hebben in hun onderzoek gewezen op het belang van de metafoor van het Boek der Natuur dat als tweede boek, naast de Heilige Schrift, gelezen kon worden om kennis te nemen van de Schepper. Deze gedachte heeft zeker in de Republiek een vormende rol gespeeld in de omgang met de natuur. Wetenschaps- en kunsthistorici die zich op diverse gebieden gericht hebben, zoals het natuuronderzoek, de tuinkunst, landschapsprenten en –schilderkunst[270], hebben in dit verband ook verwezen naar het belang van het tweede artikel van de officiële geloofsbelijdenis van de Gereformeerde Kerk in de Republiek, een stelling die iedere protestant uit zijn hoofd moest

[267] McGuire 1972. Zie voor een reactie op McGuire's interpretatie: Shananan 1989.
[268] Deason 1986, Hooykaas 1973, McGuire 1972.
[269] Zie hierover: Balke 1976.
[270] Ik zal hier niet uitgebreid ingaan op de specifieke natuurbeleving die de protestants-calvinistische levensovertuiging met zich meebracht, noch op het belangrijke concept van het 'boek der natuur', aangezien deze zaken uitgebreid besproken worden in de recent voltooide proefschriften van Boudewijn Bakker en Eric Jorink (Bakker 2004 en Jorink 2004). In verschillende studies is er op gewezen dat protestantse inclinatie tot de natuur op diverse gebieden naar voren kwam. Zie bijvoorbeeld voor het empirisch natuuronderzoek: Hooykaas 1973, 98-99, 104-105; voor de tuinkunst: De Jong 1993, 38;

kennen. Dit artikel vangt aan met: "Wij kennen Hem door twee middelen. Ten eerste door de schepping, onderhouding en regering van de hele wereld. Want deze is voor onze ogen als een prachtig boek, waarin alle schepselen, groot en klein, de letters zijn, die ons te aanschouwen geven wat van God niet gezien kan worden, namelijk Zijn eeuwige kracht en goddelijkheid, zoals de apostel Paulus zegt in Rom 1:20." Deze stelling heeft onmiskenbaar een positieve uitwerking gehad op het natuuronderzoek.[271]

Het beschouwen en onderzoeken van de natuur werd zelfs gezien als een christelijke plicht, aangezien God de mens met verstand had begiftigd om via zijn schepping kennis van Hem te nemen.[272] Om dit te benadrukken introduceerde Boyle het ideaaltype van de *Christian Virtuoso*, dat hij in zijn gelijknamige werk uit 1690 beschreef: de rechtschapen, christelijke natuuronderzoeker, die zich kweet van de gewijde plicht God in zijn schepping te zoeken. Hierin stelde hij dat wetenschap, mits vanuit de juiste intenties beoefend, leidde tot godsvrucht. Een natuuronderzoeker die vooral vertrouwde op zijn waarnemingen en uitging van de proefondervindelijke methode zag telkens weer zijn geloof in God bevestigd.

Ook deze gedachte vinden we zeker terug bij de verzamelaars uit de omgeving van Schijnvoet. In lofdichten en in voorwoorden worden meermalen de moeizame en vlijtige werkzaamheden benadrukt. Zo dichtte Jacob Schijnvoet, de zoon van Simon, op het insectenkabinet van zijn vader:

> Hier siet men tot des Scheppers lof,
> Door Konst en Vlijt dees Kas vercieren,
> Het is geteelt uijt aard en stof,
> Wat is 't, sijn bloedloosen dieren.

---

voor landschapsprenten: Bakker 1993, 108; en voor landschapsschilderkunst: Klijn 1982. Zie verder over Calvijns opvattingen over de natuur: Balke 1976. Zie over het 'Boek der Natuur' in algemene zin ook: Scholz 1993, Blumenberg 1981.

[271] Zie bijvoorbeeld: Van Berkel 1998, 269: 'In de jonge Repbliek der Zeven Verenigde Nederlanden was het idee van het boek der natuur deel van de officiële ideologie. De zestiende-eeuwse Confessio Belgica, die opgesteld was in 1561 en later een van de fundamenten van de Gereformeerde Kerk in de Republiek werd, zegt (onder verwijzing naar Romeinen 1:20) nadrukkelijk dat we God kennen door zijn schepping, 'overmits deselve voor onsen ooghen is als een schoon boec, in welcke alle schepselen, groote ende cleyne, ghelijck als letteren zijn.' Iedereen die in de kerk, maar ook in het onderwijs of het stads- of staatsbestuur iets voorstelde, diende deze belijdenis te onderschrijven.'

Zie ook: Hooykaas 1973, 105: 'What strikes one most about the early Protestant scientist is their love for nature, in which they recognize the work of God's hands, and their pleasure in investigating natural phenomena. (...) The central theme of Reformed theology was "the glory of God". (...) the Netherlands' Confession emphasizes that nature is 'before our eyes as a beautiful book, in which all created things, large or small, are as letters showing the invisible things of God'".

[272] Dijksterhuis 1998, 486.

Uitvoeriger wordt het verwoord door apotheker en verzamelaar Albertus Seba (1665-1736) in het voorwoord van de monumentale catalogus van zijn verzameling, *Locupletissimi rerum naturalium thesauri* (1734-1765). Seba vertelt van zijn besluit om zijn gehele collectie te beschrijven en zich zo te kwijten van zijn christelijke plicht om de Schepper in de natuur 'te aanschouwen, te aanbidden, en met mondt en penne te verbreiden.' Hij stelt: 'Van dezen plicht, allen menschen opgelegt, hebben wy ons, naar onze kennisse en vermogen, in dit Werk, dat wy God en zynne Name toewyden, getracht te kwyten'.[273]

Men had dus de plicht de Schepper in zijn schepping te zoeken en natuuronderzoek, mits volgens de juiste methode uitgevoerd, leidde tot godsvrucht. Zoals we aan het begin van het hoofdstuk zagen, stelde Ten Kate dat er niets in de natuur te vinden was dat, eenmaal onderworpen aan nader onderzoek, niet de wijsheid, de goedheid en het bestier van de Schepper verkondigde. Hij gaf toe dat de wetenschap soms misbruikt werd en zelfs had geleid tot het 'vuylste vergift', maar dit 'gebrek' was op geen enkele wijze aan de wetenschap zelf toe te schrijven, maar slechts aan de mensen die haar verkeerd beoefenden.[274] Van Ranouw formuleerde het meer in negatieve zin door te stellen dat het één van de belangrijkste taken van de natuurwetenschappen was, naast het algemeen nut dat zij hadden voor de mensheid, het ongelijk van de 'belachelyke en onnozele Ongodisten' te bewijzen. Hij noemt Robert Boyle zelfs expliciet als inspiratiebron, de 'voortreffelyke Eernaam van een Algemeene Natuurlyke Historischryver' die de 'Proefkunde' wereldkundig had gemaakt.[275] Veel verzamelaars uit Schijnvoets omgeving zullen zich hebben kunnen vinden in deze gedachte.

FYSICOTHEOLOGIE

Aan het einde van de zeventiende en begin van de achttiende eeuw werd het steeds meer gangbaar om natuuronderzoek aan religieuze motieven te koppelen; een denkwijze die bekend

[273] Seba I 1734, fol. **** 2 verso: 'Godt zy gelooft, die ons verlichte oogen des verstands heeft gegeven, om zyne almacht, wysheit, en goedheit in het ryk der Natuur, daar de dieren een groot deel van zyn, te aanschouwen, te aanbidden, en met mondt en penne te verbreiden. Van dezen plicht, allen menschen opgelegt, hebben wy ons, naar onze kennisse en vermogen, in dit Werk, dat wy God en zynne Name toewyden, getracht te kwyten...'
[274] Ten Kate 1716, fol. ** 3v, ** 3r & ** 6r.
[275] Van Ranouw V 1721, 50. Zie ook: Vermij 1991, 132-133.

staat onder de term 'fysicotheologie'.[276] De term 'fysicotheologie' wordt door sommige moderne onderzoekers in bredere zin gebruikt, namelijk voor alle uitingen uit het verleden waarin een verband wordt gelegd tussen de natuur en de wijsheid van de Schepper, maar in navolging van Rienk Vermij zal ik een engere betekenis hanteren. Vermij stelt dat het beter is het woord te reserveren voor de periode van eind zeventiende en begin achttiende eeuw, toen het argument 'een nieuw aanschijn' kreeg 'door de nieuwe natuurwetenschappelijke methoden'.[277] Er verschenen steeds meer geschriften waarin met behulp van onderzoek volgens de nieuwste inzichten telkens weer de grootheid, wijsheid en almacht van de Schepper aangetoond werd. Aan de hand van allerlei zaken, van mineralen tot het ontstaan van bergketens, en van schelpen tot de dieptes van de oceanen, werd bewezen hoe ingenieus de schepping geconstrueerd was en hoe groots degene was die hiervoor verantwoordelijk was. Deze denktrant leidde in de achttiende eeuw tot een grote belangstelling voor de natuurwetenschappen bij grote delen van de geletterde burgerij en tot een hausse aan natuurkundige traktaten voor een breed publiek.[278] De verzamelaars van rond de eeuwwisseling stonden aan het begin van deze nieuwe tendens.

Het beroemdste fysicotheologische werk dat in de Republiek verscheen was *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen* van Bernard Nieuwentijt (1654-1718), dat in 1715 werd gepubliceerd. De toevoeging aan de titel van het boek '*ter overtuiginge van ongodisten en ongelovigen*' laat ook over Nieuwentijts doel weinig twijfel bestaan. In zijn boek wilde hij de onjuistheid aantonen van de twee belangrijkste stellingnamen van de radicale mechanisten, namelijk dat de natuur ofwel beheerst zou worden door dwingende, mathematische natuurwetten, ofwel onderhevig zou zijn aan het toeval. Door systematisch alle aspecten van de schepping te behandelen demonstreerde Nieuwentijt stelselmatig de onjuistheid van deze epicureïsche en spinozistische zienswijze en liet hij zien dat alleen een hoger, kennend wezen verantwoordelijk kon zijn voor de enorme complexiteit en doordachtheid die in de natuur te vinden was.

---

[276] De fysicotheologie is al een aantal keren in verband met de Hollandse rariteitenkabinetten genoemd. Zie: Van Gelder 1992a, 35 en Van Berkel 1992, 191. De geschiedenis en de betekenis van de fysicotheologie in de Republiek is onderzocht door de wetenschapshistorici Rienk Vermij en Jan Bots: Vermij 1991, Bots 1972. Zie voor een Europees georiënteerde studie: Phillip 1957.

[277] Vermij 1991, 106. Ook Bots wijst op de vernieuwde wetenschappelijke inzichten en onderzoeksmethoden als een novum, dat volgens hem leidde tot een nieuwe natuur- en godservaring. Zie: Bots 1972, 10.

[278] Zie voor een overzicht van fysicotheologische werken in Nederland: Bots 1972, 60-104.

Nieuwentijts boek was na verschijning in 1715 meteen een enorm succes en bleef dat, blijkens de vele herdrukken en vertalingen, gedurende de gehele achttiende eeuw.[279] De positieve ontvangst van het lijvige werk was ongetwijfeld te danken aan het feit dat Nieuwentijt onder woorden bracht wat in brede lagen van de geletterde burgerij gedacht en gevreesd werd. Zo kan zijn apologie beschouwd worden als het langverwachte antwoord op de – eerder aangehaalde - bede van de drukker François Halma uit 1705, waarin deze zijn hoop uitsprak dat er iemand uit de 'letterhelden' zou opstaan om het welig tierende onkruid van het spinozisme met wortel en tak uit te roeien.[280]

Verzamelaars droegen hun steentje bij in de strijd tegen het ongodisme en dat wist ook Nieuwentijt. In het hoofdstuk dat handelt over de dieren kent hij de naturaliakabinetten een essentiële functie toe als bewaarplaatsen van het bewijsmateriaal voor zijn betoog. Hij acht het overbodig om veel voorbeelden te geven van het 'verrukkende samenstelsel' van schelpen, rupsen, vlinders, torren en andere diertjes, omdat deze te vinden zijn in de rijk gevulde kabinetten 'van voorname Heeren, die sigh vermaken in de verbaasende werken des grooten Scheppers'.[281] Nieuwentijt volstaat hier dus met een verwijzing naar de burgerlijke verzamelingen die door 'loffelyken arbeit en kosten' tot stand waren gekomen. De auteur vond in de verzamelaars betrouwbare bondgenoten, want dankzij hen kon men zich *in natura* laten overtuigen van de macht van de Schepper en het ongelijk van de ongodist. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze gedachte in menig lofgedicht op een verzameling werd uitgedrukt.

Nieuwentijt had in navolging van Boyle en de *philosophia experimentalis* de zintuiglijke waarneming hoog in het vaandel staan. Dit werd doeltreffend verbeeld door Jan Goeree, de compagnon van Schijnvoet in menig project, die de titelprent voor Nieuwentijts boek ontwierp (afb. 21). Op de prent prijkt de personificatie van de 'Natuurkunde' prominent op een voetstuk. De zoom van haar klassieke gewaad is versierd met de woorden 'RERUM MAGISTRA', verwijzend naar het oude dictum *Experientia rerum magistra* (De ervaring is de leermeesteres der dingen). Het goddelijk licht dat op haar neervalt drukt uit dat via de zintuigen direct kennis genomen kan worden van God. De door de ervaring geleide 'Natuurkunde' neemt de goede filosoof zijn blinddoek af en wijst hem de weg naar de 'Waarheid', uitgebeeld door een naakte vrouw met een fel licht, een boek en een palmtak. Ter

[279] Nieuwentijts *Regt gebruik der wereltbeschouwingen (...)* kende zeven drukken in het Nederlands (in 1715, 1717, 1720, 1725, 1730, 1740, 1759) en werd vertaald in het Engels (vier drukken), in het Frans (drie drukken) en in het Duits (drie drukken).
[280] Zie pagina 83.
[281] Nieuwentijt 1715, 561.

rechterzijde bevinden zich allerlei voorwerpen die deze onderzoeker kunnen bijstaan, zoals geprepareerde dieren, gedroogde planten en mathematische instrumenten, kortom, het soort objecten dat in groten getale waren terug te vinden in de burgerlijke verzamelingen. Goeree beeldde ook de beklagenswaardige onderzoeker uit als een bebaarde man links achter de filosoof. In de verklaring van de titelprent wordt hij omschreven als "t vlyende Verstant, 't bloot Denkbeelt of de Reden', een duidelijke verwijzing naar de deductieve onderzoeksmethode van de cartesianen.[282] Hij is rijk aan spitsvondige gedachten, maar arm aan ware kennis, omdat hij de zintuiglijke waarneming minacht. Daarom wendt hij zijn gezicht van het licht af. De globe naast hem, zijn wereldbeeld, valt in duigen en zijn lantaarn, achter de globe, biedt geen verlichting. De kleine mol, nauwelijks zichtbaar rechts onder de globe, verwijst naar zijn geestelijke blindheid.

De activiteiten van de verzamelaars tonen sterke parallellen met de uitgangspunten van de *philosophia experimentalis*, want in de kabinetten kon de bezoeker met zijn eigen ogen de producten van de goddelijke wil direct ervaren. Het verzamelen was geen ijdel tijdverdrijf, maar een voorname bezigheid die, zoals Levinus Vincent stelde, in religieuze zin een positieve uitwerking kon hebben op het gemoed van de bezoekers. Ongetwijfeld was het onder de verzamelaars *bon ton* om zich veelvuldig in religieuze zin over hun objecten uit te laten, maar dit wil niet zeggen dat hun opmerkingen daarmee als holle frasen afgedaan moeten worden. Mijns inziens is het tegendeel eerder waar. De eeuwenoude uitspraken over het kennen van Gods macht in de natuur kregen door de strijd tegen het ongodisme en spinozisme juist een nieuwe actualiteit. Het nieuwe van de fysicotheologie was niet dat men de natuur in verband bracht met de geloofsbeleving - want dit was voorheen al veelvuldig gebeurd - maar dat men de noodzaak voelde de barrière tussen de twee, die inmiddels door de ideeën van Descartes, Spinoza en de epicuristen scherper was gesteld, te slechten. Dus wanneer de verzamelaars en hun bezoekers zich verweerden tegen de ongodisten, hadden zij wel degelijk een echte tegenstander op het oog, zij het dat achter de vijand een bont geschakeerd gezelschap schuilging. Het is een tweede vraag of bij het formuleren van dit soort uitspraken ook nog andere, meer pragmatische redenen een rol speelden. Ik denk echter dat we, gezien de vraagstukken op religieus en filosofisch gebied die de geesten in deze

[282] Nieuwentijt 1715, 'Verklaring der tytel-prent'. Wie deze verklaring heeft geschreven is onbekend.

periode bezighielden, de recente opvatting dat het hier zou gaan om gemeenplaatsen in de moderne zin van het woord kunnen ontkrachten.

SCHIJNVOETS PLAATS

Nadat in het voorgaande is gepoogd de religieuze uitlatingen van de verzamelaars beter te situeren, moet vervolgens nader bekeken worden welke positie Schijnvoet zelf binnen deze debatten innam. Is het mogelijk hierover uitspraken te doen? We mogen in ieder geval wel aannemen dat hij goed op de hoogte is geweest van deze discussies. Buiten het gegeven dat het hier debatten betrof die tegenwoordig waarschijnlijk de predikaten 'breed' en 'maatschappelijk' toebedeeld zouden krijgen, zijn er in de veilingcatalogus van zijn boekenbezit aanwijzingen te vinden van een persoonlijke interesse. Daar worden op één en dezelfde pagina de werken van de belangrijkste protagonisten van de strijd vermeld, namelijk het *Regt gebruik der wereltbeschouwinge* van Bernard Nieuwentijt, het verzameld werk van Descartes (vermoedelijk in de Nederlandse vertaling van J.H. Glazenmaker) en (opmerkelijk genoeg) het verzameld werk van Spinoza (aangegeven met de initialen van de filosoof: B.D.S.).[283] Maar dit zegt natuurlijk nog weinig over Schijnvoets eigen opvattingen.

Er zijn mij geen uitspraken van de verzamelaar bekend waarin hij stelling neemt tegen de ongodisten[284], maar, zoals hiervoor al duidelijk werd, hij verkeerde wel in kringen waar het ongodisme als een wezenlijk en acuut gevaar werd ervaren. Zo onderhield hij bijvoorbeeld goede betrekkingen met de anti-spinozistische uitgever François Halma. Deze noemt hem in

---

[283] Twee titels scheiden het werk van Nieuwentijt en Descartes, veil.cat. boeken 1728, 22:
"26 B. Nieuwentyd regt gebruyk der Wereldbeschouwinge/ ter overtuyging der Ongodisten/groot papier/ in 2 france banden. Amst. 1717.
27 T. Burnet heylige beschouwigen des Aardkloots/ benevens de beginzelkunde of oude leer van de oorsponk der dingen/ fr. band.
28 D. Santvoort oorzaak van de Beweging/ en de beginzelen der vaste lighaamen/ fr. band.
29 R. Descartus Werken/ in 4 deelen/ groot papier/ verg. band. amst. 1692.
30 De nagelaaten schriften van B.D.S. groot pap. fr. band." (B.D.S. = Benedictus de Spinoza)

[284] Zijn commentaren in *D'Amboinsche Rartiteitkamer* bestaan voornamelijk uit zakelijke opsommingen van dier- en schelpnamen en het vermelden van de herkomst van de afgebeelde exemplaren. Slechts eenmaal laat hij zich in religieuze zin uit, wanneer hij de wonderbaarlijke *Caput medusa* bespreekt, een soort zeester met zeer veel vertakkingen. Hij benadrukt hoe moeilijk dit dier was af te beelden en dat iedere 'naukeurigen aanschouwer' versteld zal staan en zal zeggen: 'Heer, hoe

het voorbericht van *D'Amboinsche Rariteitkamer* zijn 'geëerde vriend'.[285] Ook menig gedicht in het *Stamboek* maakt melding van Schijnvoets christelijke deugdzaamheid en zowel zijn pennenvruchten als zijn verzameling gaven hiertoe aanleiding. Eerder werd duidelijk dat Abraham Bogaert in het gedicht op het mineralenkabinet Schijnvoets stenen en mineralen vergeleek met diens aforismen 'vol Pinxtervuur' in de *Kortbondige Zinspreuken en Seedelessen.* Volgens Bogaert ging van beide een positief en stichtend effect uit.[286] Een andere bezoeker, een zekere Hendrik Nieuwenhuis, beschreef in het *Stamboek* hoe de 'godverzaker' in Schijnvoets kabinet zou schrikken bij het zien van een in amber gevatte sprinkhaan en overreed zou worden door de duizenden 'wonderheeden'.[287] Wat dit betreft past Schijnvoets verzameling dus in het algemene beeld dat hierboven is geschetst.

Toch moet hij misschien niet te snel in het anti-radicale kamp geplaatst worden. Opmerkelijk is dat er bronnen zijn die laten zien dat hij sympathiek stond tegenover twee auteurs wier visies een omstreden en zelfs radicale reputatie hadden. Beide auteurs bleken echter uitgesproken religieuze doelstellingen te hebben. Het gaat in beide gevallen om predikanten, de Brit Thomas Burnet (1635-1715) en de Fries Balthasar Bekker (1634-1698). Burnet zal in hoofdstuk 5 nog uitvoerig besproken worden; aan het einde van dit hoofdstuk wil ik voor een nadere plaatsbepaling van Schijnvoet wel langer stilstaan bij de strijd die zich rondom Bekker afspeelde. Schijnvoet had ter nagedachtenis van deze geestelijke een prent

---

wonderlyk hebt gy alles gemaakt!' Schijnvoet in Rumphius 1705, 41. Het afgebeelde exemplaar kwam uit het kabinet van Hendrik d'Acquet.

[285] Halma in Rumphius 1705, fol. ** 4r. Jonathan Israel noemt Halma een 'vehemently anti-Spinozist publisher': Israel 2001, 316.

[286] Zie: Bogaert 1723, 389. In *Kortbondige Zinspreuken en Seedelessen* vangt Schijnvoet aan met de spreuk: 'In al ons doen en laaten, moet Godt het begin en 't einde zijn'. Hierna volgen nog meerdere godvruchtige uitspraken, zoals 'De wille Godts, wordt ontdekt door zijn werken, maar de reden daarvan blijven 't meest voor ons verborgen', 'Alles hangt van God af, die van alles de oorzaak is' en 'De kennisse Gots, is een gelukzalige weetenschap'. Schijnvoet 1689, resp. 1, 24, 91 en 126. Deze zinnen zouden eventueel met de fysicotheologie in verband kunnen worden gebracht, maar aangezien het boekje tweeduizend spreuken bevat, die soms zeer algemeen van aard zijn en dikwijls voor meerdere uitleg vatbaar, moeten hieraan misschien niet al te veel conclusies verbonden worden.

[287] Hendrik Nieuwenhuis in *S. Schijnvoeds Stamboek*:
'den Godversaker schrikt, hij ziet Gods Wezendheid,
Hij Loochend nu niet meer daar duijzend Wonderheeden,
Sijn dwaas vernuft verstroit en doet hun Overreeden,
Het minst Metaal, of Erts, of d'Alderkleinsten Steen,
Bazuijnt een Godheid uijt, vertellend in 't Gemeen.'
Overigens noopte niet alleen het rariteitenkabinet tot dergelijke uitspraken. In 1724 droeg de hoogbejaarde apotheker Lambert Bidloo aan Schijnvoet een gedicht op, getiteld *Hymnus Prosodiacus, Lofzang op het verheerlykt zaisoen*. Hierin bezingt Bidloo de natuur in de zomer van de voorafgaande jaren. Het gedicht draagt een uitgesproken fysicotheologisch karakter. Zo ziet Bidloo in de bloeiende paardekastanjes een bewijs van Gods vrije wil, die door de ongodisten en huichelaars betwist wordt (p. 28). Tevens refereert hij aan Spinoza, de 'Joodschen Antichrist', en keert zich tegen de denkbeelden van Democritus en Lucretius (p. 35-36). In de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam bevindt zich een presentexemplaar van dit gedicht gebonden in een bruinlederen band met het opschrift 'Aan de E: Heere Simon Schijnvoet' en 'Anno 1724'. Aangezien het gedicht aan Schijnvoet is opgedragen, mag aangenomen worden dat deze bekend was met deze problematiek. (Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam, signatuur UBA 492 B 42. Het dichtwerk van Bidloo wordt twee maal genoemd in de veilingcatalogus van Schijnvoets boeken: veil.cat. boeken 1728, 32.)

van een fictief grafmonument ontworpen. Deze picturale steunbetuiging, die in het tweede deel van zijn prentreeks *Voorbeelden der Lusthof-Cieraaden* werd opgenomen, maakte hij samen met Jan Goeree (afb. 22). De prent vormde een duidelijke stellingname in een ongekend fel debat.[288] Jonathan Israel, die de strijd rondom de figuur van Bekker bestudeerde, noemt het de grootste intellectuele controverse uit de Vroege Verlichting, waarin de tegenstelling tussen orthodoxen, gematigd verlichten en radicalen op de spits werd gedreven.[289] Er verschenen zo'n driehonderd geschriften ter bestrijding of ter ondersteuning van de predikant. Voor een goed beeld van Schijnvoets opvatting moet kort op de controverse worden ingegaan.

In zijn boek *De betooverde weereld* (1691-1693) ging Bekker de strijd aan tegen het populaire geloof in de duivel, demonen, hekserij en tovenarij. Dit deed hij met de intentie het christendom te zuiveren van allerlei heidense invloeden die er door de eeuwen heen in opgenomen waren. Om zijn doel te bereiken ging Bekker te werk volgens de cartesiaans-rationalistische methode. Hij ontkende het bestaan van de duivel en van geesten niet geheel - want daarover werd immers in de bijbel gesproken – maar, uitgaande van de cartesiaanse tegenstelling tussen lichaam en geest, bestreed hij wel de gedachte dat satan of zijn trawanten invloed konden uitoefenen op de loop van de natuur of op het leven van de mens. Het idee dat er machten bestonden die los van God konden opereren tastte de alleenheerschappij van de Schepper aan. Alleen God beschikte over bovennatuurlijke krachten en alleen hij kon de loop der dingen beïnvloeden.[290] Vandaar dat Schijnvoet het woord 'MONOTHEÏST' een prominente plaats gaf op zijn ontwerp voor Bekkers praalgraf.

De intenties van Bekker werden op vele verschillende manieren geïnterpreteerd. Orthodoxen zagen het boek als een aanval op de kerkelijke autoriteit en beschuldigden Bekker van atheïsme. Aangezien Spinoza ook al het bestaan van demonen en de duivel had ontkend, was de link snel gelegd. Geheel tegen zijn eigen doelstelling, de zuivering van het christelijke geloof, in werd de predikant spinozisme en ongodisme verweten en een te figuurlijke lezing van de bijbel. In 1692 bepaalde de provinciale synode te Alkmaar dat hij zijn functie van

---

[288] Hoewel hiervoor geen harde bewijzen zijn, denk ik dat de prent als een persoonlijke steunbetuiging van Schijnvoet en Goeree beschouwd mag worden. Dit wordt bevestigd door de bespreking van Bekkers aanhang door de vader van Jan, Willem Goeree, in zijn *De kerklyke en weereldlyke historien* (1705). Ook de oude Goeree steunt hierin de predikant en verwijst naar de prent met pronkgraf en voorts naar een aantal clandestiene munten die door 'gunstelingen' als steunbetuiging zijn gemaakt. Hij citeert daarbij het gedicht op het grafmonument dat geschreven werd door zijn eigen zoon Jan. In Schijnvoets *Voorbeelden der Lusthof-Cieraaden zynde Piramiden, Eerzuylen en andere bywerken* zijn nog zes andere gelegenheidsprenten voor bruiloften en begrafenissen te vinden.
[289] Israel 2001, 382. Zie over Bekker ook Knuttel 1979.
[290] Israel 2001, 381.

predikant niet meer mocht uitoefenen en dat er een verbod moest komen op zijn boek. Deze besluiten werden echter maar ten dele door het stadsbestuur van Amsterdam opgevolgd. Bekkers tegenstanders waren te vinden in orthodoxe kringen en onder het gewone volk, terwijl aanhangers zich bevonden onder de geschoolde leken en de regentenklasse, met name in het relatief ruimdenkende Amsterdam. Hiertoe behoorde ook Schijnvoet.

Het monument dat hij ontwierp drukt het gedachtegoed van Bekker uit. De centrale beeldengroep verbeeldt een gevleugelde figuur, de Roem met lauwerkrans en bazuin, die triomfeert over een geketende duivel. Aan weerszijden hiervan staan vrouwenfiguren met attributen van het geloof - kruisschild, bijbel en fakkel - en de wetenschap - hemelsfeer, kwadrant en Jakobsstaf. Onder de beeldengroep wordt het portret van Bekker door twee treurende putti opgehouden. Een gedicht op de sokkel van de hand van Jan Goeree verdedigt het werk van de predikant.[291] Het monument rust op een podium van twee treden waarop de namen van Schijnvoet als *inventor* en Jan Goeree als graveur te lezen zijn. De sierzuil bovenop het monument, bekroond door een vaas, is gedecoreerd met vier medaillons, met voorstellingen die ontleend waren aan een aantal clandestien uitgegeven munten, die rond 1692 ter verdediging van Bekker werden geslagen.[292]

Blijkbaar vormde de algemeen heersende angst voor het ongodisme voor Schijnvoet geen belemmering om opvattingen, die bij sommigen als radicaal en zelfs als spinozistisch te boek stonden, te waarderen. Dit hoeft overigens niet te wijzen op een onoverbrugbare tegenstelling, omdat, zoals gezegd, de scheidslijnen tussen 'radicaal', 'orthodox' en 'gematigd verlicht' bepaald werden door de positie die men zelf innam. Vermoedelijk kon Schijnvoet

---

[291] TER GEDAGTENISSE
VANDEN GODVRVGTIGEN EN HOOG-GELEERDEN
Do. BALTHAZAR BEKKER'
S.T.D. EN PREDIKANT TOT AMSTELDAM;
ALDAAR OVERLEDEN DEN XI JVNI MDC. XCVIII.

HIER RVST DIE GROOTE PREEDIK-HEER.
DIE MET ZYN SCHRANDRE GEEST WEL EER,
AAN 'T DVYVELDOM DE DOODSTEEK GAF;
EN DVS DIE GLORI HEEFT VEROVERD,
DAT HY DE WERELD HEEFT ONTOOVERD.
MEN BOVW' HEM DAN NOCH BETER GRAF;
EN ZOO DIT NIET GELEEDEN WERT,
EEN YDER BOUW'HET IN ZYN HERT,
DIE ZVGT HEEFT VOOR HEER BEKKERS BOEKEN,
IN SPYT VAN DIE 'S MANS YVER VLOEKEN.

[292] De medaillon links verbeeldt de Waarheid met een zweep, geflankeerd door een in zijn staart bijtende slang en een vuurspuwende leeuw. In het medaillon ter rechterzijde is Bekker afgebeeld als een Hercules die de tweekoppige hellehond met zotskap en kalot verslaat. De Nijd vlucht op de achtergrond weg. De afbeelding op de grote medaille boven het opschrift toont een niet nader te identificeren figuur die een gordijn wegschuift. Zie over deze medailles: Israel 2001, 386 en afb. 18. Voor goede illustraties zie: Van Loon IV 1731, 225-227.

zich vooral vinden in de combinatie van de godvruchtige intenties van de predikant en de uitwerking daarvan volgens nieuwe natuurfilosofische inzichten. Hoewel Bekkers betoog cartesiaans van snit was strookten zijn doelstellingen met een aantal belangrijke uitgangspunten van de *philosophia experimentalis*, zoals geformuleerd door Boyle. Deze gedachtegang impliceerde dat wetenschap, mits op goede gronden uitgevoerd, een krachtige medestander was van het geloof. Vandaar dat beide een belangrijke plaats innemen op het door Schijnvoet ontworpen grafmonument. Het is wel de vraag of personen als Halma en Bogaert deze uiting van Schijnvoet en Goeree wisten te waarderen. Zouden zij oog hebben gehad voor de religieuze intenties van de predikant of achtten zij hem ook besmet met het virus van het ongodisme? Zouden ze misschien voorzichtiger zijn geweest met een eventuele steunbetuiging? Helaas is hierover niets bekend. Het laat eens te meer zien welke delicate rol religieuze motieven in deze periode konden spelen.

Overigens moeten we bij het traceren van de standpunten van bepaalde individuen bedenken dat zij natuurlijk zelf in de loop van de tijd hun opvattingen gewijzigd kunnen hebben. Zoals aan de hand van het traktaat van Ten Kate al duidelijk werd, was eind zeventiende en begin achttiende eeuw een ontwikkeling in de Republiek waarneembaar waarbij het eens zo populaire cartesianisme steeds meer het veld moest ruimen voor de *philosophia experimentalis.* Het aanvankelijke enthousiasme voor Descartes' Nieuwe Filosofie werd langzamerhand overschaduwd door de angst voor de radicale elementen die het herbergde en fervente aanhangers van de Franse filosoof keerden zich van hem af of begonnen zich zelfs te ontpoppen als geestdriftige bestrijders. Illustratief hiervoor is Bernard Nieuwentijt zelf. In zijn jonge jaren was hij zelf aanhanger van het cartesianisme geweest, maar later ontpopte hij zich als één van de felste tegenstanders van het cartesianisme en spinozisme in de Republiek. Het is mogelijk dat Schijnvoets sympathieën enigszins deze lijn gevolgd hebben, maar het kan ook zijn dat hij in vergelijking met felle anti-spinozisten als François Halma en Abraham Bogaert een meer liberale houding aannam. Het staat echter vast dat hij en zijn tijdgenoten zich bemoeiden met de debatten op religieus en natuurfilosofisch gebied en dat zij daarbinnen ook een standpunt innamen. Ook hun verzamelingen speelden in deze strijd een rol van betekenis. De religieuze uitspraken die naar aanleiding van hun verzamelingen gedaan werden moeten dan ook in dit licht bezien worden.